

AZ INFOKOMMUNIKÁCIÓS TECHNOLÓGIÁK MUNKA-MAGÁNÉLET EGYENSÚLY
MEGTEREMTÉSÉBEN JÁTSZOTT SZEREPE – ELMÉLETI ÁTTEKINTÉS²

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2013.3.1

ABSZTRAKT:

A cikk az infokommunikációs technológiák (IKT) elterjedésének munka-magánélet egyensúlyra gyakorolt hatásainak szociológiai elméleti keretrendszerét tárgyalja. Öt kapcsolódó átfogó elmélet rövid bemutatását követően a család intézményének átalakulási irányaira, a megváltozott munkakörülményekre, illetve a technológia és a társadalom viszonyára összpontosítva kerül sor a vonatkozó középszintű elméletek két csoportjának, egyrészt az infokommunikációs technikai fejlődés és a társadalom viszonyát leíró elméleteknek, másrészt a munka-magánélet egyensúlyát értelmező koncepcióknak a kifejtésére. A cikk második fele a két téma (IKT és család), illetve a kétféle középszintű elméleti halmaz keresztmetszetében álló, logikai úton levezetett összefüggések feltárására törekszik, amelyek empirikusan igazolható kutatási hipotézisek megfogalmazásához vezethetnek.

ABSTRACT:

This article provides social theoretical overview about the effects of the spreading info-communication technologies on work-life balance. After the short introduction of five related grand theories I concentrate on the changing institution of family, the newly evolving working conditions and the connection between society and technology, and introduce two groups of middle range theories: conceptions that describe how info-communication technology and society interact with each other, and theories of work-life balance. The second half of the article aims to unveil logically deduced relationships that stand in the cross-section of the two topics (ICT and family) and the two middle range theory groups. These theoretical relationships result in phrasing hypotheses that can be verified by empirical researches.

KULCSSZAVAK: munka- magánélet egyensúly, család, infokommunikációs technológiák

KEYWORDS: work-life balance, family, info-communication technologies

¹ Corvinus Egyetem, Budapest

² Jelen cikk egy Országos Tudományos Kutatási Alapprogram (OTKA K104707) részeként készült. A szerző köszönettel tartozik a kutatásban részt vevő társkutatóknak, elsősorban Király Gábornak, valamint Nagy Beátának, Géring Zsuzsannának, Geszler Nikolettnek és Paksi Veronikának, akik értékes javaslataikkal, gondolataikkal nagymértékben hozzájárultak az írás mostani formájához. A cikk a Magyar Szociológiai Társaság Családszociológiai Szakosztályának 2013. április 12-én tartott ülésén elhangzott előadás bővebb tárgyalása.

Az infokommunikációs technológiák (IKT) fejlődésének köszönhetően módosulnak az emberi interakciók a munka és a magánélet szférájában egyaránt. Ez a tendencia hatással van a család intézményére, ami egyrészt a rokonságon belüli kapcsolattartás gyakorlatának átalakulását, illetve a családon belüli tudásmegosztás új formáinak megjelenését, másrészt a szűkebb és tágabb rokonság határvonalainak megváltozását, a család és a külvilág viszonyának átértelmeződését jelenti. Ehhez hozzájárul, hogy részben az IKT megjelenésével, részben más társadalmi folyamatok eredményeként új típusú munkaformák alakulnak ki, amelyek alapvetően befolyásolják a családi feladatok és a kereső tevékenység összeegyeztethetőségét, a jelentkező nehézségek és lehetőségek körét. Az IKT-használattal összefüggésbe hozható tehát a munka és a magánélet megváltozása, a két szféra közötti határok elmosódása, ami érinti az életminőséget, és az általános elégedettséget.

A következőkben elméleti áttekintést kívánok nyújtani az IKT elterjedésének munka-magánélet egyensúlyra gyakorolt hatásainak problémakörét illetően. A cikk célja, hogy sorra vegye azokat a lehetséges elméleti kereteket, melyek kontextusában az IKT eszközök használatának és a munka-magánélet összeegyeztetésének kapcsolata értelmezhető. Először röviden bemutatom azokat az átfogó szociológiai elméleteket, amelyek a társadalmi környezetre általánosan vonatkoznak, és amelyek kiindulási pontként szolgálhatnak az általunk vizsgálni kívánt társadalmi jelenség megértéséhez. A nagy elméletek (*grand theories*) tárgyalásánál elsősorban a témánk szempontjából releváns elemekre fókuszálok, tehát a család intézményének átalakulására, a megváltozott munkakörülményekre, illetve a technológia és a társadalom viszonyára vonatkoznak. Ezt követően térek rá azokra a középszintű elméletekre, amelyek gondolati koncepciókként támpontot nyújthatnak az empirikus vizsgálatokhoz szükséges hipotézisek és kutatási kérdések megfogalmazásához. A középszintű elméletek két halmazával foglalkozom részletesebben; egyrészt az IKT társadalmi hatásait, másrészt a munka-magánélet egyensúlyát értelmező elméleteket veszem sorra. Azokra a koncepciókra térek ki, amelyekre a két területen folytatott hazai és a nemzetközi empirikus kutatások is gyakran hivatkoznak. Mivel témánk a két terület határán helyezkedik el, tehát az IKT-használatot nem általánosan, hanem kimondottan a munka-magánélet egyensúly szempontjából kívánjuk vizsgálni, szükségessé válik, hogy megkeressük a kétféle középszintű elméleti kategória keresztmetszetét. Ehhez az kell, hogy a munka-magánélet elméletek alapvetéseit az infokommunikációs eszközök alkalmazásának perspektívájából értelmezzük. Ilyen módon az elméletekből kiinduló, logikailag levezethető feltételezésekhez juthatunk, amelyeket későbbi empirikus kutatásokkal tesztelhetünk. A cikk második felében ennek megfelelően a középszintű elméletekből következő felvetéseimet fejtem ki.

ÁTFOGÓ ELMÉLETEK

Számos olyan, a családot érintő társadalmi jelenség tapasztalható, amelyek túlmutatnak a család intézményén, így azok értelmezésére a komplex társadalmi térben érdemes sort keríteni. Ilyen például – a teljesség igénye nélkül – a nők fokozottabb részvétele a munkaerőpiacon, a rugalmasabb munkaidő, illetve a rész munka lehetőségének elterjedése, a férfiak megváltozott, erőteljesebb otthoni szerepvállalása, a családon belüli munkamegosztás átalakulása, továbbá a megváltozott életstratégiák, amelyeket befolyásol az általános környezeti kiszámíthatatlanság és munkaerő-piaci bizonytalanság.

Ezekhez az életmóddal, értékekkel, struktúrákkal kapcsolatos változásokhoz járulnak hozzá azok az IKT területén mutatkozó tendenciák, mint például az internet átalakító hatása a gyermekek nevelésére, oktatására, az otthoni munkavégzésre, a személyes ügyek intézésének módjára (pl. online vásárlás, hivatalok megkeresése e-mailben), vagy a mobiltelefon

használatának hatása a családon belüli, például a szülők és a gyermekek közötti kapcsolattartásra, illetve külső, többek között a barátokkal, ismerősökkel történő kommunikációra.

A következőkben kiemelem azt az öt – véleményem szerint leginkább relevánsnak tekinthető – modernitás-konceptiót, amelyek ezeket a jelenségeket tágabb társadalmi kontextusba helyezve kínálnak összefüggő gondolatrendszert a család intézményi változásait, és a technológiai fejlődés társadalmi vonatkozásait illetően egyaránt: (1) Beck kockázattársadalmát, (2) Bauman folyékony modernitás elméletét, (3) Bell posztindusztriális társadalmát, (4) Castells hálózati társadalmát és (5) Luhmann rendszerelméletét. Olyan elméletekről lesz szó, amelyek a technológiai változásokat, illetve a munka és a magánélet viszonyát nem önmagukban, hanem komplex, hosszú távú társadalmi folyamatokba ágyazva értelmezik. Ugyanakkor, mint azt a következőkben látni fogjuk, a család mint intézmény, a kereső tevékenység és a technológia szerepe eltérő súllyal és összefüggésben jelennek meg ezekben az elméletekben. Bár elvont gondolati struktúrákként kutatási kérdésekhez közvetlenül nem vezetnek, tanulmányozásuk mégis hasznunkra válhat, hiszen segítenek abban, hogy komplex társadalmi, gazdasági, politikai rendszerben gondolkodjunk, valamint értelmezési perspektívákat kínálnak az általunk vizsgált területtel kapcsolatban, más-más tényezőket – például a kockázatokat, a kommunikációt vagy a gazdaság és társadalom globális hálózatait – helyezve előtérbe.

(1) Ulrich Beck koncepciójának középpontjában a bizonytalanság áll. Szerinte a technológiai racionalizálás lökészerű javulása, a munka és a szervezettség fejlődése átalakulást indukál például a karrierutak, az életstílus vagy párkapcsolati formák területén (Beck 2003). A kiszámíthatatlanság és individualizáció következménye, hogy a stabil, jól belátható karrierút helyett az embereknek úgynevezett mozaikkarrierjük van, vagyis az egyén több, de megszakításokkal terhes, bizonytalanabb munkahelyen fut be pályát; az életútban nincsenek fix pontok vagy útjelző táblák (Király–Paksi 2011).

A hiánytársadalmak túllépésével a technikai fejlődés kulcsot ad a rejtett erőforrásokhoz, miközben a „mindennapi kenyérért” folytatott harc megváltozik; a gazdagság eloszlása helyett a kockázati egyenlőtlenségre terelődik a figyelem, vagyis többé már nem annyira az anyagi helyzet, sokkal inkább a bizonytalanság válik kulcskérdéssé, amely szorongást és védekező jellegű célokat indukál az egyének szintjén. A technológiai fejlődés Becknél elsősorban hatásai kapcsán jelenik meg, mint az ipari túltermelés, az egészségügyi kockázatok, egy újfajta globális fenyegetettség, míg az infokommunikációs technológiák szerepe e megközelítésben háttérbe szorul (Beck 2003).

(2) A bizonytalanság helyett a változékonyság Zygmunt Bauman metaforikus társadalomelméletének fő fogalma. A „folyékony modernitás” korszakában az olyan hagyományosan szilárdnak tekintett képződmények, mint a hűség, a szokásjog vagy a családi kötelezettségek felolvadnak, ami nem csupán egy mozzanat, hanem tartós folyamat (Bauman 2000). Általános társadalmi dezintegráció figyelhető meg, miközben az egyén válik felelőssé saját fejlődéséért, boldogulásáért. Az életmódok és életstratégiák pluralizálódnak, a társadalom polarizálódásához pedig a térbeli és időbeli távolságokat áthidaló technológiák eltérő hozzáférhetősége is hozzájárul (Bauman 2000). Ezek a tendenciák érintik a család intézményének felépítményét, illetve a munka és a magánélet tevékenységei közötti prioritásokat, a két terület összehangolásával kapcsolatos problémakört, hiszen a közös érdek ebben az individualista értelmezési keretben nem más, mint hagyni mindenkinek, hogy önállóan érvényesüljön.

(3) A modernitás és a technológiai fejlődés közötti kapcsolat sokkal nyilvánvalóbban jelenik meg Daniel Bell munkájában (Bell 1974). Bell posztindusztriális társadalomról szóló koncepciója lényegében egy tudományos igényű prognózis, amelyben a tudás mint erőforrás játszik központi szerepet. A változások legfontosabb elemeiként azt emeli ki, hogy átalakult a gyártás, egyre

többben dolgoznak a szolgáltatási szektorban, megváltoztak a foglalkozások, és a foglalkozás-kategóriák válnak a posztindusztriális társadalom alapvető fogalomkörévé a nagyobb kohéziót jelentő osztályok helyett. A pénzügyi tőke mellett megnőtt a humán tőke fontossága, amelynek halmozása új típusú célokat indukál az egyén számára (Bell 1974). A legszűkösebb erőforrássá az idő válik, amelynek korlátossága nyomásként nehezedik nem csupán a gazdasági szervezetekre, de a kereső tevékenységet folytatókra is. Az emberek a ismét egyre hosszabb munkanapok mellett gazdálkodnak a magánéletükre fordítható idővel. A családokat érintő újdonság továbbá, hogy a nők státusza jelentősen megváltozott azzal, hogy nagyobb arányban lépnek be a munkaerőpiacra (Bell 1974). Ez elkerülhetetlenül hatással volt a háztartási munkák elvégzésére és a gyermekek nevelésével kapcsolatos feladatok ellátásának módjára, a családon belüli munkamegosztásra, sőt a gyermekvállalás ütemezésére (Bell 1974). Bell nem tartotta magát technológiai deterministának, noha elméleti rendszerében a technológia a változások legfőbb mozgatórugója. A műszaki találmányok, köztük az IKT eszközök széleskörű elterjedése ebben az értelmezésben tehát nem csupán járulékos eleme a társadalom formálódásának, hanem új trendeket generáló tényező.

(4) Az IKT társadalmi értelmezése szempontjából az átfogó elméletek közül még inkább adekvát kiindulópontot adhat Manuel Castells (2005) hálózati társadalom koncepciója. Elmélete szerint egyrészt információs gazdaság alakult ki, amely eddig ismeretlen foglalkozási formákat és munkamódszereket – például online menedzsmentet – alakít ki, ami nyilvánvalóan nem csak a kereső tevékenységek jellegére, de az életstílusokra is hatást gyakorol. Másrészt a gazdaság jellemzője, hogy globális, vagyis a termelés, a fogyasztás és az elosztás világszinten szerveződik, többek között nemzetközi munkaerőpiacokat és munkaerő áramlást hozva létre (befolyásolva a karrier utakat, az egyének számára elérhető munkalehetőségek körét). Az új gazdasági rendszer harmadik tulajdonsága, hogy hálózati geometriával írható le, amelynek nem csak az üzleti kapcsolatok és munkavállalás, de például a globális kultúra vagy az életmód szempontjából is relevanciája van. A munkaerő individualizálódik, új típusú munkamegosztás alakul ki, amely az egyes dolgozók tulajdonságain és képességein alapul. Ezek a munkakörülményeket, illetve a munkahelyi elvárásokat érintő változások alapvetően befolyásolják a munka és a magánélet szférájának érintkezési felületét, és kihatnak a kettő egyensúlyának megteremtésére tett erőfeszítésekre is. Az IKT kapcsán érdemes megemlíteni, hogy Castells külön is foglalkozik a tömegmédiá és a tömegkommunikáció témakörével, a technológia és a társadalom kölcsönhatását tekintve pedig azt hangsúlyozza, hogy nem az előbbi formálja az utóbbit, hanem sokkal inkább a változó társadalmi igények alakítják a technológia fejlődését. A hálózati társadalom tagjai szerinte nem elidegenedett emberek, hanem – többek között az IKT-nek köszönhetően – fejlett társas viszonyrendszert ápoló egyének. Szerinte a hálózati paradigma behatol az élet valamennyi területére (Castells 2005), a munka szférájába éppúgy mint a magánéletbe.

(5) Amennyiben a család intézménye tekintetében a (családon belüli illetve a család és a külvilág közötti) kommunikáció szerepét kívánjuk hangsúlyozni, akkor releváns kiindulópontot nyújthat Luhmann (1975) átfogó elméleti komplexuma. Általános rendszerelméletében elkülönülnek a technikai, a biológiai, a pszichikai és a szociális rendszerek, amelyek közül az utóbbiakat kizárólag kommunikációs műveletekből felépülő kategóriaként határoz meg. A társadalom szempontjából tehát nála a kommunikáció lényeges komponensként értelmezhető, amely az információ, a közlés és a megértés szintézisaként valósul meg. Luhmann számára a társadalmi differenciálódásban és a rendszerformálódásban kitüntetett helyet kap a család intézménye. Elméletében a szegmentált társadalmi differenciálódás alapja ugyanis a család, amit Luhmann mesterséges társadalmi képződménynek tekint. Értelmezése szerint olyannyira meghatározó alapegységről van szó, hogy a társadalmi rétegződés nem is egyénekre, hanem családokra vonatkozik (Brunczel 2008). Luhmann a technológia kapcsán kiemelten kezeli az „elterjesztő médiumokat”, a globalizált világtársadalmat a médiák által befolyásolt szociális valóságként értelmezi (Luhmann 1996).

Rendszerelméletében általános értelemben vett technikáról beszél, amelybe nem csak a műszaki, és főleg nem csak a kommunikációs eszközök értendők bele, hanem olyan mechanizmusok is, mint a könyvvitel, amely például a termelési folyamatokat pénzben fejezi ki.

Az eddig ismertetett elvont átfogó elméletekhez képest – Merton szavaival élve – „eltérő relevanciapotenciállal” rendelkeznek a középszintű elméletek, amelyekből konkrétan megfogalmazott, kutatással igazolható hipotézisek következnek, és amelyek a társadalmi jelenségek bizonyos meghatározott oldalaival foglalkoznak (Merton 2002: 63-97.). A következőkben a témánkhöz kapcsolódó középszintű elméleteket vesszük sorra, vagyis a munka-magánélet egyensúlya és az infokommunikációs technológiai változások összefüggéseinek teoretikus aspektusait járjuk körül, mikro- és a makroszintű társadalmi vonatkozásokat egyaránt szem előtt tartva.

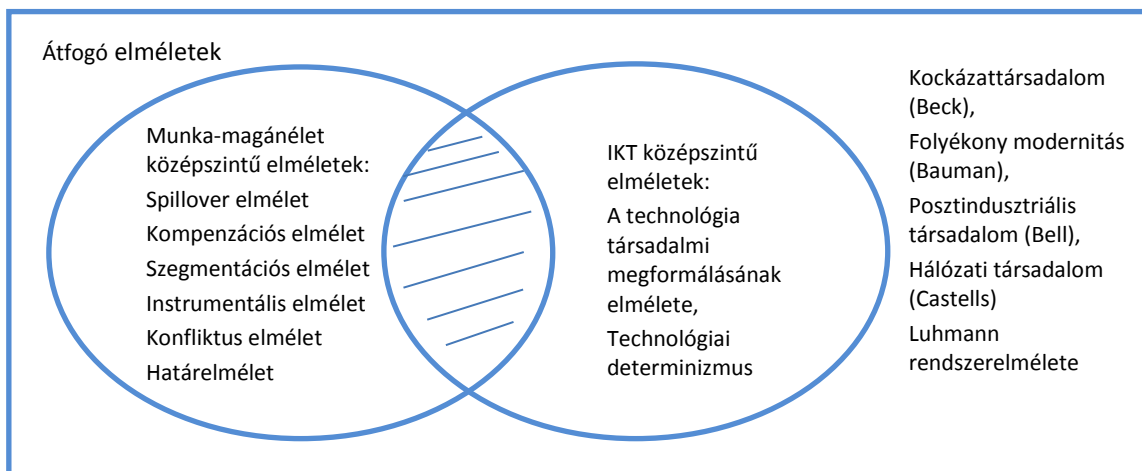
KÖZÉPSZINTŰ ELMÉLETEK

A család és az IKT kölcsönhatásainak témaköre két általános kutatási terület határán helyezkedik el. Egyrészt adottak a család fogalmának megváltozását a munka-magánélet egyensúlya szempontjából leíró középszintű elméletek, másrészt az IKT társadalmi hatásait kifejtő elméleti konstrukciók. Mindkét halmaz elemei beilleszthetők a fentebb részletezett átfogó elméletekbe, mint általánosabb rendszerekbe, ugyanakkor azokkal ellentétben támpontokat nyújtanak a konkrét kutatási kérdések megfogalmazásához, a rendelkezésre álló adatok megközelítésének módjaihoz, a figyelembe veendő változók köréhez.

A kétféle középszintű elméleti kategória rövid bemutatását követően azok keresztmetszetének megkeresésénél alapvetően a munka-magánélet egyensúlyának problémakörét leíró elméletekből indulok ki, és az általuk megfogalmazott összefüggéseket, állításokat értelmezem a társadalom és az infokommunikációs technológia kapcsolatát leíró elméletek egyikének (a valóságot véleményem szerint leginkább közelítő koncepció, a technológia társadalmi megformálásának elmélete) szemszögéből.

Az egyes elméleti kategóriák egymáshoz való viszonyát az 1. számú ábra szemlélteti.

1.sz. ábra: A munka-magánélet kutatási területhez kapcsolható átfogó és középszintű elméletek

AZ IKT FEJLŐDÉSÉVEL ÉS TÁRSADALMI VONATKOZÁSAIVAL KAPCSOLATOS ELMÉLETEK

Az irodalom „tudomány, technika és társadalom”-ként, (*Science, Technology and Society*) vagy „tudomány- és technikatudományok”-ként (*Science and Technology Studies*), röviden – az angol elnevezésekre utaló mozaikszóval – STS-ként hivatkozik a technika társadalmi aspektusait tanulmányozó tudományterületre, amely elméletek és empirikus kutatások sokaságát foglalja magában (Király 2005). Az interdiszciplináris STS képviselői különbözőképpen értelmezik a műszaki innováció és a társadalom kapcsolatát. E tekintetben alapvetően kétféle megközelítés lehetséges: a technológiai determinizmus, illetve a technológia társadalmi megformálásának elmélete. Az előbbi szerint a nagy technológiai változásokra reagálnak az egyének, vagyis az újítások indukálják a társadalmi folyamatokat (pl. Perrin 1979). A technológia a társadalom szférájától elkülönült, független terület, amely politikai vagy etikai értelemben semlegesnek tekinthető, fejlődési irányait nem befolyásolják a közösségi igények, problémák, vagy a politikai döntéshozatal. Ezt a fajta egyirányú magyarázati modellt technológiai utópizmusnak is szokták hívni, mivel azt feltételezi, hogy a műszaki vívmányoknak olyan belső tulajdonságaik vannak, amelyek szükségszerűen valamilyen kedvező eredményre vezetnek (Mody – Trebing – Stein 2010).

Lényegében ebbe az irányzatba sorolható például az Everett M. Rogers nevéhez köthető „technikai újítások terjedési elmélete” (*Diffusion of Innovations Theory*), amely az adaptálás dinamikáját, gyorsaságát illetve mintázatát modellezi, annak hosszú távú társadalmi hatásainak leírására nem tér ki (Rogers 1995). Ez az irányzat azért nevezhető deterministának, mert adottnak feltételezi a technológiát, és sokkal inkább az innovációk közösségre gyakorolt hatásaira helyezi a hangsúlyt, míg magát a terjedő vívmányt stabilnak és változatlanul tartja. A társadalmi hatás itt mindössze a kommunikáción, az újdonság elfogadásának mechanizmusán keresztül bontakozik ki, és elsősorban a terjedés sikerességében nyer értelmet.

Az 1960-as években számos kritika látott napvilágot a technológiai determinizmus szemléletmódjával kapcsolatban. Egy részük különbséget tesz az ún. kemény és puha technológiai determinizmus között, attól függően, hogy az emberi beavatkozásnak mennyire enged tág teret. Az utóbbi értelmében például a kommunikációs eszközök jelenléte lehetőségeket nyújt, illetve elősegíti a haladást az adott társadalom számára, míg hiánya a fejlődés gátjává válhat (Verhulst 2010). Ez a fajta szemlélet, vagyis annak elismerése, hogy a műszaki fejlődés részesei és egyben alakítói vagyunk, nyitott utat az STS kutatások széles köre számára.

Sokat hivatkozott megközelítés a szimbolikus interakcionista hagyományokat követő irányzat, az eredetileg Donald MacKenzie és Judy Wajcman nevéhez kötődő (MacKenzie – Wajcman 1985), majd Robin A. Williams és David Edge által hivatkozott koncepció (Williams-Edge 1996), a „technológia társadalmi megformálásának elmélete” (SST, *Social Shaping of Technology*), amelynek ernyőfogalma alá szintén számos teoretikus koncepció és empirikus kutatási irányzat tartozik. Ezek mindegyike közös abban a szemléletben, hogy a technológiai determinizmus nem megfelelő megközelítési mód az innovációk és a fejlődés, illetve a kapcsolódó társadalmi változások leírására (Lievrouw 2010). Ez az irányzat konstruktivista episztemológián alapul, és inkább az emberi választások fontosságát hangsúlyozza, vagyis a műszaki innovációt nem tekinti politikailag vagy etikailag semlegesnek. Az SST szerint tehát nem egy független tényezőről, egy átláthatatlan „fekete dobozról”, vagy egy külsődleges adottságról van szó, hanem olyan faktorról, amely összefonódik a társadalmi folyamatokkal, s amely így szociológiailag elemezhető. Röviden úgy is mondhatjuk, hogy a társadalom és technológia összefüggéseit kölcsönhatásos kapcsolatként értelmezi. Ennek az irányzatnak a képviselői pl. Wiebe E. Bijker, Thomas P. Hughes és Trevor Pinch (2012).

Az SST különös figyelmet fordít a tudás természetére, és annak megnyilvánulására a társadalomban, főleg mivel a tudást éppúgy, mint annak termékeit – a tudományt is ideértve – társadalmi jelenségként kezeli. Külön terület, a „tudományos tudás szociológiája” (*Sociology of Scientific Knowledge*) foglalkozik a tudás növekedésének társadalmi feltételeinek vizsgálatával, amely – mint megközelítési mód – hatással volt a technológia szociológiai elemzésének olyan koncepcióira, mint a Wiebe E. Bijker nevéhez köthető, a „technológia társadalmi konstrukciója” (SCOT, *Social Construction of Technology*) elmélet. Ez utóbbi kutatási irányzat a tervezők, a fejlesztők és a felhasználók számára elérhető választási alternatívákat vizsgálja a fejlődési folyamat során. Ez a megközelítés, akárcsak a technológiai determinizmus, szintén lineáris kapcsolatot tételez a két szféra között, csakhogy fordított irányban: értelmezésük szerint a társadalom egyoldalúan hat a technológia fejlődésére, teljességgel meghatározva azt (Lievrouw 2010).

Az SST egy másik irányzata a Michel Callon, illetve Bruno Latour nevéhez köthető „cselekvő-hálózat elmélet” (ANT, *Actor-Network Theory*) (Lievrouw 2010, Király 2008). Ez a koncepció szakít a technológiai determinizmus és a SCOT által képviselt lineáris ok-okozati megközelítéssel, és azt veszi alapul, hogy az emberek, az intézmények és a technológiák egyformán hatnak a fejlődés folyamatára, így aztán azt sem a műszaki „push” (tehát a technikai újításoktól vezérelt innovációt leíró), sem a piaci „pull” (tehát a fogyasztói igények által generált innovációt megragadó) modell nem képes önállóan és teljes körűen megmagyarázni. Az irányzat értelmezése szerint az emberek és a technológiák egy folyamatosan változó szociáltechnikai hálózat egymáshoz kapcsolódó nódusai (node), amelyek a fejlesztések alakulásának és vívmányok használatának különböző formáit eredményezik. A kutatás során minden faktort figyelembe kell venni, nem csupán az aktorokat, hanem a kapcsolati hálózatokon felül a kulturális dimenziókat éppúgy, mint a rendelkezésre álló tudományos eredményeket vagy kutatási eszközöket (Latour 1987).

A technológiai determinizmus elmélete azonban túlságosan leegyszerűsítheti a két terület viszonyát, ha figyelmen kívül hagyja, hogy a kutatás-fejlesztés tevékenységeket – a bizonyos szinten meglévő – társadalmi igények hívják életre. Hiba lenne ugyanakkor azt feltételezni, hogy a műszaki fejlődés kizárólag reaktív módon, a társadalom által indukáltan történik. A két szféra viszonyát egy interakciót feltételező modell írja le megfelelően, amely tudomásul veszi a technológiai haladás és a társadalmi folyamatok egymásba fonódásának a komplexitását. Véleményem szerint a castells-i hálózati logikába is jól illeszkedő cselekvő-hálózat elmélet (ANT) az egymásra ható erők kellően összetett rendszerét kínálja fel. A következőkben ennek megfelelően a technológia társadalmi megformálásának keretrendszerét, azon belül is a cselekvő-hálózat elméletet (ANT) veszem alapul: abból indulok ki, hogy egyirányú hatásmechanizmus helyett kölcsönhatás-jellegű összefüggést feltételezhetünk a technológia és a társadalom szférája között. Az infokommunikációs technológia (IKT) értelmezésem szerint tehát nem csupán adottság, de a társadalmi igények szerint folyamatosan módosuló tényező, az egyének pedig nem csupán alkalmazkodnak a változásokhoz, de épp úgy tekinthetők azok aktív előidézőinek is. Mindeközben arról sem feledkezhetünk meg, hogy nem egy állandósult állapotot vizsgálunk az infokommunikációs technológiák társadalmi vonatkozásai tekintetében, hanem egy hosszú távú folyamat bizonyos stádiumát.

MUNKA-MAGÁNÉLET EGYENSÚLY ELMÉLETEK

Miután tisztáztuk a társadalom és a technológia kapcsolatát leíró teoretikus irányvonalakat, rátérhetünk a témakörünk szempontjából releváns másik nagy kérdéskörre, a munka-magánélet egyensúly problémáját leíró középszintű elméletekre.

A szociológiai kutatások már az 1950-es évektől foglalkoznak a munka és a család kapcsolatával. A két terület interakciójának leírásakor az 1990-es években vált népszerűvé a „család” helyett a „magánélet” – illetve újabban a „nem munka” – fogalmainak alkalmazása. Ezek általánosan tartalmazzák a férfiak és a nők családdal és karrierjükkel kapcsolatos elvárásait, igényeit, illetve a gyermektelenek és egyéb családi kötelezettséggel nem rendelkezők aspektusait (Geszler 2012). A két szféra közötti kölcsönhatás négy paraméterrel írható le: integráltság (a szegmentáció illetve integráció mértéke); irány (melyik terület gyakorol hatást a másikra); kontextus (a vizsgálat perspektívája, mikro- vagy makroszint, illetve az egyén számára külsődleges, mégis befolyással rendelkező „exo” életterület); minőség (pozitív vagy negatív hatások, erőforrás-elvonások, hiány, gazdagítás vagy könnyítés) (Rantentent idézi: Geszler 2012: 15-16). A munka és a család érintkező felületét illetően a négy szempont szerint különböző hipotézisek fogalmazhatók meg. A klasszikus megközelítések tekintetében öt modell különböztethető meg (Zedeck – Mosier 1990):

(1) A hazai irodalomban is talán leginkább elterjedtnek mondható koncepció a *spillover*³ *elmélet*, amely abból indul ki, hogy a határvonalak a munkahely és magánéleti szféra között nem élesek és átjárhatatlanok. Annak ellenére, hogy időben és térben szeparált területekről van szó, az egyén viselkedése, érzelmei, attitűdjei, értékei, képességei az egyik területről könnyen átkerülnek a másikba (pl. a munkahelyi problémák hatására valaki otthon is rosszkedvű és gondterhelt) (Staines 1980). Kétféle *spillovert* vizsgálnak az empirikus kutatások általában: a munka átömlését a magánéletre, illetve az ezzel ellenkező irányú folyamatokat, a magánélet benyomulását a munka világába. Mindkettő értelmezhető pozitív és negatív kontextusban az egyén szempontjából, és mindkettő a két terület integrációját feltételezi abból kiindulva, hogy az egyén nem különíthető el munkavállalóra és szülőre vagy partnerre (Martinengo 2007).

(2) A másik irányzat, a *kompensációs elmélet* szerint viszont kimondottan inverz kapcsolat van a munka és a magánélet között: az egyik területen megélt sikerekkel lehet kompenzálni a másikon tapasztalt hiányosságokat (Staines 1980). Ennek érdekében az emberek kompenzáló beruházásokat tesznek, tehát ami nem áll rendelkezésre számukra az egyik szférában, azt a másikban pótolják. Például azok, akik munkahelyükön erős deprivációval küzdenek, negatív érzéseiket a családban tapasztalt elégedettséggel ellensúlyozzák. A kompenzáció két formája különböztethető meg: az egyén egyrészt csökkentheti részvételét az egyik, számára kedvezőtlenebb eredménnyel kecsegtető területen, miközben nagyobb involváltságra törekszik a másikon. A másik kompenzáló stratégia értelmében az egyik területen tapasztalt hiányt a másik területen elért jutalmakkal pótolják (Geszler 2012).

(3) Az *instrumentális modell* olyan értelemben továbbmegy a kompenzációs elmélethez képest, hogy azt feltételezi: az egyik környezetben végzett tevékenység képes megkönnyíteni a sikeres működést a másik területen. Tehát itt az eszközök szempontjából lényegében kettős felhasználásról beszélhetünk. Például valaki erőfeszítéseket tesz, hogy a munka eredménye (pénz) létrejöjjön, ami mint eszköz lehetővé teszi, hogy sikeres és kielégítő magánéletet tartson fenn, illetve kellemesen töltsen

³ A „spillover” szakszó tekintetében a magyar családszociológiai szakirodalomban többféle fordítással is találkozhatunk („átszűrődés”, „átfolyás”, „átömlés”), de leggyakrabban az általam is használt eredeti angol kifejezéssel hivatkoznak a szóban forgó elméletre.

szabadidejét (Evans – Bartolomé 1984). Az összefüggés nyilvánvalóan fordítva is érvényes lehet: a tartalmas magánélet megkönnyíti az egyén számára, hogy növelje kereső tevékenységének eredményességét. Az instrumentális elmélet, akárcsak a többi eddig említett koncepció a munka és a magánélet erőteljes összefonódását feltételezi, nem úgy, mint a most következő negyedik irányvonal.

(4) A *szegmentációs elmélet* szerint a munka területe és az élet munkán kívüli világa élesen elválik egymástól, és a két szférában végzett tevékenységek nem befolyásolják egymást. Vagyis az egyik területen sikerek érhetők el a másik bármilyen hatása nélkül. Elképzelhető, hogy az életút során eleinte a karrier, majd később a család válik domináns környezetté (Evans – Bartolomé 1984). Az időbeli, térbeli és funkcionális elkülönülés teszi lehetővé, hogy az egyének egyértelmű kategóriákat alakítsanak ki az életükben, illetve világos preferenciákat állítsanak fel. Az elmélet szerint tehát a kereső tevékenység és a privát szféra szükségszerűen válik ketté, nem valósul meg az integráció.

(5) Végül a *konfliktus modell* egyenesen azt állítja, hogy a munka és a magánélet területei normatívan összeegyeztethetetlenek, és az egyik szféra elvárásai áldozatokat követelnek a másiktól (Evans – Bartolomé 1984). A családi kötelezettségek ilyen összefüggésben könnyen válnak a munkahelyi hiányzás vagy lassúság forrásává, vagyis ez az elméleti rendszer keretet nyújthat a szerepek közötti konfliktusok empirikus vizsgálatához (Zedeck – Mosier 1990). A konfliktus modellek alapvetően két hipotézisre építenek: a hiányhipotézis szerint az egyén rendelkezésére álló idő és energia szűkös erőforrásokként jelentkeznek, amelyek könnyen kimerülnek, míg a szerepkonfliktus elmélet szerint az egymásnak feszülő szerepelvárások eredményeznek feszültséget (Geszlér 2012).

A klasszikusnak nevezhető modellek mellett hatodik koncepcióként hivatkozhatunk a *határelméletre* (Clark 2000), mely a következőket állítja: A munka és az otthon területei átjárhatóak, és bár a két szféra számos aspektusa nehezen módosítható, a szereplők valamennyire képesek formálni azok természetét, illetve képesek elősegíteni az egyensúly kialakítását. Ez a megközelítési mód komplexen kezeli azt a problémakört, hogy a határokon rendszeresen átkelő nők és férfiak hogyan menedzselik ezeket a választó vonalakat, hogyan tárgyalnak a két terület ún. határhozóival (border keepers), és hogyan állítanak fel egyensúlyt az életükben (Clark 2000). A pozitív és negatív hatású interakciókat egyaránt magában foglaló határelmélet a két terület integrációját elfogadó modellekkel rokon, a spillover megközelítéshez áll a legközelebb, ugyanakkor olyan értelemben meghaladja azt, hogy az egyénekre nem a két terület által meghatározott érintkezési felületen végbemenő interakciók passzív elszenvedőiként tekint, hanem az egyensúly felállításában érdekelt aktív résztvevőkként. A következőkben ezt az elméletet – a többihez képest – részletesebben is tárgyalom, ugyanis komplex megközelítés révén több, IKT szempontból releváns aspektust kínál.

A KÉT ELMÉLETI TERÜLET ÖSSZEKAPCSOLÁSA

Mielőtt elkezdem összekapcsolni a munka-magánélet egyensúly elméleteket az IKT-használat kérdéseivel, érdemes kitérnünk néhány olyan általános gyakorlati trendre, amelyek empirikusan már igazolást nyertek, és amelyekre logikai eszme-futtatásom, illetve a mikroszintű példák kapcsán hivatkozni fogok. Tehát három nagy, a család intézményét érintő, az IKT elterjedésével összefüggésben lévő társadalmi trendet – az IKT eszközök használata által garantált rugalmasabb munkaszervezési formák megjelenését, a munka és magánélet határainak IKT eszközöknek köszönhető elmosódását, illetve az ún. hálózati család modell megjelenését – amely integrálja a kommunikációs technológia vívmányai által biztosított

lehetőségeket a családfelépítmény megváltozott formáival, amelyek alapot kínálnak a munka és a család összehangolási problémájának IKT szempontú kifejtéséhez.

IKT trendek

Az infokommunikációs technológia dinamikus fejlődése különböző módokon lehet hatással az egyének életstratégiáira és családi viszonyaira. Egyrészt az olyan eszközök és infrastruktúrák elterjedése, mint a mobiltelefon, a laptop, vagy az internet a kapcsolattartást időben és térben is kiterjeszti, megváltoztatja a családon belüli és kívüli kommunikáció formáját, struktúráját és szerepét, másrészt megváltoznak maguk a munkakörülmények, a feladatkörök jellege, az elvégzésükhöz szükséges idő és kompetencia is.

(1) Az első, sokat kutatott trend, hogy egyre *rugalmasabb munkaszervezési formák* terjednek el, amelyek különböző hatással lehetnek az életminőségre. A területre vonatkozó elemzések az optimista és a pesszimista megközelítések végletei között széles spektrumban mozognak. Az optimista elemzések a pozitív elemekre helyezik a hangsúlyt, amilyenek például a nagyobb autonómia vagy a család szférájának dominanciájához hozzájáruló részmunkaidő. A kutatások általában a munkavállalók egy magasan képzett kisebbségére fókuszálnak. A pesszimista elemzések ezzel szemben negatív összefüggésben vizsgálják a kedvezőnek tűnő változásokat is. Például az autonómiára függésként tekintenek, a munkaidő rugalmasságára pedig olyan tényezőként, amely a magánélet rovására növeli a munkával töltött időt. Akár az optimista, akár a pesszimista szemléletet vesszük alapul, a rugalmas munkaszervezés gyakorlati következménye, hogy megváltoznak a családtagok lehetőségei a munka és a magánélet összehangolására, amely összefonódik azzal a trenddel, hogy a családon belüli szerepek, például a háztartáson belüli (különösen a férfiak és a nők közötti) munkamegosztás is egyre inkább átalakul, méghozzá oly módon, hogy a férfiak egyre nagyobb szerepet vállalnak a házimunkából (például a férj feladata lesz a bevásárlás). Az angolszász irodalom a nyugat-európai és amerikai kutatásokra alapozva (pl. Alwin – Braun – Scott 1992, Chevalier – Viitanen 2002, Jaumotte 2003) a nők újszülött és nagyarányú munkába lépésére helyezi a hangsúlyt ebben a kérdésben (elsősorban a gyermekvállalási hajlandósággal összefüggésben tárgyalva a kérdést), noha ez a változás eltérően jelentkezik a volt szocialista országokban, amilyen Magyarország is. Hazánkban a rendszerváltás előtt még magasabb is volt a nők munkavállalási aránya, mint azóta, tehát a női munkavállalás tekintetében valójában csökkenő trend volt megfigyelhető a kilencvenes évek elején (pl. Frey 1993, Nagy 1994, 1995, Pongrácz 2001, Plantenga – Remery – Takács 2012). Bármelyik problémából indulunk ki (a korábbi egykeresős családmódel felváltása kétkeresőssel, vagy a férfiak és nők korábbi háztartási munkamegosztásának megváltozása, az időráfordítás és a feladatok jellegének kiegyenlítődése), az infokommunikációs technológiák szerepe megkerülhetetlen.

Az IKT a munka megszervezésének rugalmasságát nagymértékben támogatja, például lehetővé válik a túlóra elvégzése otthonról internetkapcsolattal laptopról, vagy a távmunka (pl. Haddon 1998, Valenduc – Vendramin 2002, Tremblay – Paquet – 2006).

(2) Nem csupán a munkaszervezési formák flexibilitásáról, de a két szféra, *a munka és a magánélet területének fokozott átjárhatóságáról* is beszélhetünk, vagyis a kétféle foglalatosság (fizetésért végzett tevékenység, illetve a családdal kapcsolatos kötelezettségek ellátása, esetleg baráti kapcsolatok ápolása, szabadidős tevékenység, stb.) egyre kevésbé válik el térben és időben. Ez az átjárhatóság a másik trend, ami gyakorta az empirikus kutatások célkeresztjébe kerül (pl. Leung 2011, Wajcman et al 2010, Tennakoon 2007, Chesley 2005). Az IKT a kommunikáció és az információkhoz való bárhonnani és bármikori hozzáférés

arszenálját biztosítják a felhasználók számára. Például a munkahelyi e-mailek megérkezhetnek a mobiltelefonra is, vagyis sürgős, határidős feladatoknál nem szükséges az irodában várakozni egy jóváhagyásra, illetve visszajelzésre. Az áteresztőképesség (*permeability*) mint koncepció a kutatásokban olyan értelmezésben jön elő, miszerint megtörténhet, hogy az egyén bár fizikailag az egyik területen tartózkodik, pszichésen illetve viselkedésében a másikban involvált. Míg az áteresztőképesség fogalma azt fejezi ki, hogy a családi problémák milyen gyakran lépik át az iroda határait- vagy fordítva-, a rugalmasság azt jelenti, hogy az adott terület mennyire alakítható (Leung 2011). Például a vállalati kultúra mennyire merev azzal kapcsolatban, ha a munkavállalók családi ügyet intéznek telefonon a munkahelyükön, munkaidőben. Amikor a két terület rugalmassága és áteresztőképessége egyaránt magas, akkor nagyfokú integrációról beszélünk (Leung 2011: 252-253).

(3) A harmadik trend IKT szempontjából már jóval kevésbé kutatott, vélhetően azért, mert a munka-magánélet egyensúlyának kérdéskörét csak közvetetten érinti. Arról van szó, hogy *a család mint közösség és mint intézmény önmagában is komoly változásokon megy keresztül*. Egyre kevésbé jelent előre megírt, egyértelműen definiált szerepeket és viszonyokat, egyre inkább jellemző, hogy az együttélés szabályrendszerét a kapcsolatban résztvevők maguk alakítják ki érintkezések sorozata folyamán. Nagyobb szerepet kap az individuum, ugyanis az egyén döntése határozza meg, hogy kik tartoznak rokoni viszonyrendszerébe (*patchwork family*), illetve azt is, hogy azon belül kikkel milyen intenzitású és mélységű kapcsolatot tart fent. Ezek a kötődések eltérhetnek a vérségi kapcsolatoktól, vagy a háztartás kereteitől. A kommunikáció – a vérségi viszony és a pénz mellett – egyre erősebb kohéziós erőként jelentkezik, amelynek mintázata és szerepe jelentős átalakuláson megy keresztül. A mobiltelefon megjelenése például lehetővé teszi, hogy a család tagjai a nap során folyamatosan tartsák egymással a kapcsolatot, és hatékonyan szervezzék meg életüket. Az egymástól távol élők számára ugyanakkor az internet biztosíthat állandó összeköttetést. Az ICT technológiáknak a jövőben nagy szerepük lehet a fogyatékkal élők vagy az idős családtagok gondozásában is (OECD 2008). A kutatások szerint személyes kapcsolattartással biztosított erős kötéseknek egy gyengébb, digitális térben megvalósuló változata jön létre, ám sokkal inkább kiegészítő, mintsem helyettesítő jelleggel. Vagyis az internet használatának hatása lehet, hogy elősegíti a családtagok közötti kommunikációt, miközben nem csökkenti a társas szabadidő volumenét (pl. Lengyel 2003, Hughes – Hans – Hans 2004, Broadbent 2009). Rávetítve a castelli logikát a család intézményére, bevezethető egy hálózati családmódel, amely integrálja a kommunikációs technológia vívmányai által biztosított lehetőségeket a családfelépítmény megváltozott formáival (Dén-Nagy – Király – Paksi 2012). A munka-magánélet egyensúlyának szempontjából annak van jelentősége, hogy megváltozhat a családon belüli munkamegosztás, a generációk közötti tudásmegosztás iránya akár fel is cserélődhet, módosulhat a család közösen eltöltött szabadidős tevékenységének jellege (közösen játszott online játékok, online *chat*). Ha a család tagjai nem egy háztartásban élnek, például ha valamelyik szülő nagyobb fizikai távolságban vállal munkát, vagy a felnőttkorba lépő gyermekek elköltöznek más városban vállalt munkahelyi kötelezettségek miatt, a napi szintű kapcsolattartás akkor is megmaradhat. Noha az internetes *chat*-beszélgetések minősége eltér a személyes kommunikációtól, hiszen jóval szegényesebb kommunikációs eszköztárra épül (pl. a non-verbális jelzések nagy része elvész), az eltérő földrajzi helyzetből adódó problémák mégis részben áthidalhatóvá válnak (pl. Christensen 2009, Broadbent 2009, Madianou – Miller 2011).

Az IKT trendek értelmezése a munka-magánélet elméletek szemszögéből

A következőkben a korábban tárgyalt, empirikus kutatások által igazolt társadalmi trendekre hivatkozva értelmezem a munka-magánélet elméleteket IKT szempontból, néhány példával alátámasztva a feltárt összefüggéseket. A most következő

érvelés logikai úton levezetett következtetésekből áll, az így megfogalmazott állítások olyan hipotézisek, amelyek empirikusan alátámasztandók.

Spillover elmélet és az IKT

Amennyiben a *spillover* elméletet tekintjük teoretikus keretnek, a két terület érintkezését illetően négy kategóriában is gondolkodhatunk: pozitív és negatív hatású munka-magánélet, illetve magánélet-munka átszűrődésről is lehet szó. (1) A laptop és mobiltelefon használatával elérhető otthoni munkavégzés lehetősége például abban az esetben, ha a gyermek lebetegedik, pozitív munka-magánélet átszűrődést eredményezhet, illetve erről a kategóriáról beszélünk akkor is, ha az apa (vagy az anya) haza tud érné a kisgyermek fürdetésére, mert az napi munkáját később otthonról be tudja fejezni. (2) A családdal töltött hétfélig program leváltása a kereső tevékenységgel kapcsolatos feladatok elvégzésére ugyanakkor a negatív átszűrődést szemlélteti, mint ahogy az a szituáció is, amikor egy családi ünnepi vacsora mellől azért kell felállnia valakinek, hogy elintézzon egy sürgős munkahelyi telefont. (3) Másrészt a munkaidőben, az irodában lebonyolított családi telefonbeszélgetések, vagy internetes rövid üzenetváltások (olyan, hazánkban is elterjedt *chat*-program segítségével, mint például a Skype), amellyel a szülők azt egyeztetik hatékonyan a munkahelyi feladatok legfrissebb változására reagálva, hogy ki menjen a gyerekekért a délutáni különórákra, jó példa lehet a pozitív magánélet-munka átszűrődésre. Ugyanebbe a csoportba tartozik a munkahelyen (akár munkaidőn kívül) végrehajtott magáncélú online ügyintézés, akár a közüzemi csekket internetes banki alkalmazáson keresztül befizetése, amellyel jelentős idő takarítható meg (a postai befizetéshez képest), és amelynek lehetősége a megfelelő infrastruktúra hiányában adott esetben otthon már nem áll rendelkezésre. (4) Ezzel szemben a negatív hatásokra példa a munkahelyi határidők elvételése, illetve hibák elkövetése a figyelem túlságos megosztottsága miatt, például a barátokkal való kapcsolattartás érdekében gyakorolt intenzív közösségi médiahasználat révén. Ezekből a tipikus esetekből is jól látható, hogy az IKT és a társadalom viszonya mennyire komplex, az IKT részben kiszolgálja a társadalmi igényeket, részben azonban diszfunkciókat eredményez, és arra ösztökéli a társadalom tagjait, hogy reagáljanak a kialakult kihívásokra.

Nem állíthatjuk tehát, hogy az IKT eszközök rendelkezésre állása és használata kizárólag pozitív vagy negatív, illetve kizárólag az egyik irányú hatást erősíti, még az egyének szintjén sem. Logikailag belátható, hogy inkább az valószínű, hogy eltérő erősségű, változó gyakorisággal megjelenő, különböző irányú hatások valamilyen keveréke érvényesül.

Szegmentációs elmélet és az IKT

Noha a munkahelyi rugalmasság általános növekedése (tehát a kevésbé merev munkahelyi kultúra elterjedése) kedvez a két terület közötti átszűrődés növekedésének, bizonyos munkakörökben ez a rugalmasság a munka jellege miatt eleve nem valósulhat meg, annak ellenére, hogy a fejlett IKT eszközök azt elvben lehetővé tennék. Olyan esetekről van szó, ahol egyrészt a munkavégzés térben és időben túlságosan korlátozott, másrészt egyáltalán nem kötődik hozzá IKT-használat, vagyis az IKT egyre fokozottabb elterjedésének növekedése sem idézi elő a két terület összemosódását. Ilyen például az alacsonyabb képzettséget igénylő, nem irodai munkák (pl. gyártósorok dolgozói, építőipari munkások, stb.), vagy az olyan speciális munkakörök, mint a laboratóriumi kutatói tevékenység, amelyet különleges körülmények között végeznek. Az ilyen csoportok vizsgálatánál véleményem szerint a *spillover* helyett inkább a szegmentációs elmélet alkalmazható keretként, vagyis a munkahelyi és munkaidőben végzett tevékenység élesen elválik az otthonról és a szabadidőtől. Átjárhatóság helyett itt sokkal inkább valószínű, hogy a két terület menedzsmentje alapvetően a kettő rugalmatlan elkülönítésén alapul, tehát az integráció szintje rendkívül

alacsony. Az IKT eszközök használata ezekben a csoportokban vélhetően más szerepet tölt be, illetve eltérő mintákat mutat azokhoz a csoportokhoz képest, ahol a munka és magánélet összemosódása, a munkakör rugalmassága nagyobb. Például elképzelhető, hogy ezekben a szegmensekben egyáltalán nem tapasztaljuk az internet használatát a munkahelyen, így ott a privát használat sem jöhet szóba, vagy az otthoni munkavégzés fizikailag nem valósítható meg (pl. kamionsofőr). Az átszűrődés megvalósulatlanságának más okai is lehetnek, például mert a feladatok elvégzéséhez szigorúan bizalmas, otthonról nem elérhető adatállományokra, vagy drága szoftverre van szükség. Fontos kérdés tehát, hogy a munka-magánélet egyensúlyának kérdését milyen típusú hivatásoknál illetve munkaköröknél vizsgáljuk, mert az IKT-használat tekintetében kizárólag ebből kifolyólag gyökeresen eltérő eredményeket kaphatunk. A két terület integrációs szintjét illetően tehát különböző foglalkozási csoportoknál ésszerű lehet eltérő elméleti alapokon nyugvó hipotéziseket megfogalmaznunk. Míg bizonyos munkavállalóknál a *spillover* vagy a határelmélet megfelelő kiindulási alapot jelenthet, más esetekben a szegmentációs elmélet bizonyulhat alkalmas gondolati keretnek.

Kompenzációs elmélet és az IKT

A *spillover* és a szegmentációs elmülethez képest eltérő értelmezési keretet kínál a kompenzációs elmélet, amely nem a két terület integrációjára, a rugalmasság és az átjárhatóság kérdésére helyezi a hangsúlyt, hanem az elérni kívánt célokra, és az elérésükhöz szükséges eszközökre. A kompenzációs elmélet szerint azokat a kívánt élményeket, viselkedéseket és pszichológiai állapotokat, amelyek nem adóttak a munkahelyen, a magánéletben próbáljuk realizálni, és viszont. Ha ezt az IKT eszközeinek alkalmazása szempontjából akarjuk értelmezni, akkor kiindulhatunk abból, hogy az adott foglalkozás milyen információs és kommunikációs követelményeket támaszt az egyén felé, és ennek milyen ellentételezését valósítja meg a magánéletben. Például elképzelhető, hogy egy folyamatos és intenzív telefonos kommunikációt igénylő munkakör mellett (ügyszolgálat, hirdetésszervezés) az egyén a magánéletében a telefonos érintkezések visszaszorítására, és a személyes kommunikáció kiterjesztésére törekszik. Előfordulhat, hogy míg valakinek a munkahelyén emberek százaival kell napi szinten beszélnie, a családi és baráti kapcsolatainak körét leszűkíti, azokat inkább elmélyíti. Ennek természetesen az ellenkezője is felmerülhet: amennyiben az egyén önálló munkavégzésre kényszerül, amely az emberi kommunikációt végletesen összezsugorítja a munkahelyén (például egy programozó vagy elemző esetében), igénye támadhat az intenzívebb kapcsolattartásra és kiterjedtebb, akár telefonos vagy internetes kommunikációra a magánéletében. Az is megeshet, hogy az a vállalatvezető, aki a munkahelyén nem sajátítja el az infokommunikációs technológiai vívmányok használatát (mert például e-mailezését, telefonjait a titkárnő kezeli, a szükséges háttéranyagokat kinyomtatva kapja kézhez), otthon online játékot játszik az unokájával, aki egy újfajta munkamegosztás értelmében átveszi a vezető- illetve tanító szerepet a szabadidő ilyen típusú eltöltésekor; vagy internetes *chat* programmal beszél távol élő gyermekeivel (itt egyben visszaautalnék a korábban részletezett hálózati család koncepcióra). A példákából látható, hogy ez az elméleti megközelítés elsősorban akkor lehet gyümölcsöző, ha az IKT-használat munkahelyi és magánéleti gyakorlatának különbözőségeire keresünk magyarázatot, vagy az IKT eszközök alkalmazásának pszichológiai feltételeit, illetve következményeit kívánjuk elemezni.

Instrumentális elmélet és az IKT

Szintén a célokat és eszközöket szem előtt tartó elméleti konstrukció, az instrumentális megközelítés, amely a két terület szembeállítás helyett azok komplementer-jellegű értelmezésére nyújt lehetőséget. E keretrendszer szerint például a munkában használt IKT környezet segítséget jelenthet a magánéletben megoldandó feladatok abszolválásánál. Például egy IKT eszközökkel (mobiltelefon, laptop, mobil internet, táblagép) gazdagon felszerelt munkakör esetén az egyén számára eleve rendelkezésre állnak azok a technikai, infrastrukturális feltételek, források, amelyeket a magánéletében is sikeresen felhasználhat. A vállalati mobiltelefon könnyen válhat a magánéleti kapcsolattartás eszközévé, az egyébként munkaeszközként használt táblagép és mobilinternet segítségével pedig bárhol és bármikor el lehet intézni akár a közüzemi számlák befizetését is. Az egyén számára munkájából kifolyólag ehhez nem csak az eszközök, de az alkalmazásukhoz szükséges kompetencia és gyakorlat is rendelkezésre áll. Ilyen esetekben az egyén gyakran észrevétlenül használja eszközeit az egyik vagy másik terület javára, attól függetlenül, hogy helyileg hol tartózkodik, illetve lejárt-e a hivatalos munkaidő. Könnyű belátni, hogy például egy vállalkozó, aki számára saját cége biztosítja a feladatai elvégzéséhez szükséges eszközöket, nem tesz majd különbséget, hogy adott esetben magánjelleggel alkalmazza laptopját, mobiltelefonját, vagy sem. Kutatás esetén az ilyen válaszadónak esetleg az is nehézséget okozhat, hogy számszerűsítse milyen gyakran és időtartammal használja eszközeit egyik vagy másik célra. Az egyén számára magától értetődőnek tűnhet, hogy azok a kommunikációs technológiák, amelyeket a munkában is sikerrel vet be, jól működnek hálózati családjában is, tehát rokoni viszonyrendszerének menedzsmentjében. Az instrumentális elméleti megközelítés tehát a két terület átjárhatóságának, illetve IKT-használati szempontú konvergenciájának eszköz-központú magyarázatához nyújt támpontot. Ez a koncepció akkor lehet gyümölcsöző kiindulási pont a kutatási kérdések megfogalmazásához, ha a megkérdézetteknek a határok erőteljes elmosódására és magas fokú integrációra számítnak, amelyet intenzív és szimmetrikus IKT felhasználási szokás is jellemez.

Konfliktuselmélet és az IKT

Az integráció különböző szintjeit valló megközelítések mellett érdemes kitérnünk egy olyan értelmezésre is, amely a munka és magánélet területének összeegyeztetlenségéből indul ki. Ez a konfliktus modell, amellyel a két terület feszültségekkel teli és negatív hatásokkal terhelt szembehelyezkedését értelmezhetjük: segítségével többek között a munkahelyi távolmaradást (fizetés nélküli szabadságot, késést, a munkahely műszak vége előtti elhagyását), a lassúságot vagy az alacsonyabb hatékonyságot visszavezethetjük a családi kötelezettségekre. Ilyen esetekben az egyik terület elvárásainak való megfelelés a másik terület rovására történik. Nem másról van szó, mint szerepkonfliktus helyzetekről, vagyis a professzionális munkavállaló és a családanya/ apa szerepének szembenállásáról, és ennek következményeiről. Ez a modell alapvetően pesszimista módon közelíti meg a munka és a magánélet területének találkozását, vagyis az elmélet szerint a két szféra között olyan mély és kibékíthetetlen feszültség húzódik, hogy összehangolásán az IKT eszközei sem lendítenek előre. Mi több, az is előfordulhat, hogy az IKT eszközhasználat növeli a konfliktust. Például annak lehetősége, hogy a munkavállaló folyamatosan elérhetővé válik a felettesei számára, illetve a hétvégén is elvégezhet bizonyos feladatokat, nyomásként nehezdedhet az egyénre éppúgy mint a családtagjaira, akik esetleg nehezményezik, hogy egyikőjük számára a következő munkahét már vasárnap délután megkezdődik. Ezzel ellentétes példa az a helyzet, amikor a munkavállalót egy családi problémával hívják fel hozzátartozói egy munkanap során akár többször is, amit kollégái, illetve felettesei kedvezőtlenül fogadnak attól tartva, hogy az illető nem készül el időben a feladataival, illetve a munkafolyamat állandó megszakítása az ő tevékenységüket is hátráltathatja. Itt fontos kérdés

lehet az is, hogy a két terület képviselői (családtagok, kollégák) hogyan viszonyulnak a másik területhez, mennyire megértőek, vagy együttműködőek. Hipotézis fogalmazható meg például azzal kapcsolatban is, hogy mennyire elvárás a munkahely felől, hogy az IKT adta lehetőségeket az egyén a vállalati érdekeket szem előtt tartva a magánélete rovására is kiaknázza. A konfliktuselmélet tehát leginkább ahhoz nyújt támpontot, hogy miként magyarázzuk a két tartomány összefonódásából eredő feszültségeket, azok feloldásának nehézségeit.

Határelmélet és az IKT

Utolsó, ötödik elméleti keretrendszerünk a Clark-féle határelmélet, amelynél érdemes egy kicsit hosszabban is elidőzni. A határelmélet a *spillover* elmélethez hasonlóan tökéletesen összeegyeztethető az átjárhatóság és a rugalmasság kérdéskörével, ugyanakkor a hálózati család fogalma is összekapcsolható értelmezésével. A határelmélet szerint a munka és család területei nem különülnek el élesen, noha mindkét tartománynak megvannak a saját követelményei, erőforrásai. A munkában a felelősségnek és a képességeknek jut kiemelkedő szerep, és az IKT eszközök is ezeket támogatják, míg otthon a szeretet és az odaadás normája kerül előtérbe, így az infokommunikációs technológiát is ezeknek rendelik alá az egyének, kiszolgálva a családon belüli viszonyrendszer és együttélés szabályrendszerét. A két szféra integrációja, illetve szegmentációja különféle mértékben valósulhat meg, az egyén szintjén eltérő intellektuális, érzelmi és gondolati mintázatokat eredményezve a két tartomány összeegyeztetésével és az egyensúly kialakításával kapcsolatban. A határok (tehát a két szféra érintkezési felülete) nem csupán időbeliek és térbeliek (fizikaiak), de pszichológiaiak is, ugyanakkor mindhárom értelemben átjárhatóak, ami túlmutat például a munkakörök rugalmasságán és a figyelmet újfent a vállalati kultúrára, illetve a család és környezet elfogadókészségére irányítja (pl. mennyire tekinthető konformnak a családi telefonok lebonyolítása munkaidőben, illetve az üzleti e-mailezés szülői értekezlet közben).

A fizikai, illetve térbeli rugalmasság és átjárhatóság tehát a *spillover* modellnél leírtakhoz hasonlóan értelmezhető, ugyanakkor Clark egy új fogalmat is beemel a koncepciójába, ez a keveredés (*blending*), vagyis amikor nagymértékű átjárhatóság és rugalmasság valósul meg a határon, akkor a határ környéki terület nem tartozik többé kizárólag az egyik vagy a másik szférához, határsávvá válik. Tipikus példa erre a távmunkát végző, tehát otthonról dolgozó kisgyermekes anyukák esete, akik sokszor gyermekükkel az ölükben telefonálnak, vagy azok az akadémiai szférában dolgozó kismamák, akik szoptatás közben táblagépkörül tudományos irodalmat olvasnak. Az ilyen keveredés különféle eredményekhez vezethet: zavart és feszültséget okozhat a kétféle feladat egyidejű és azonos helyű jelentkezése között, másrészt kialakulhat egy egyensúly érzése és magasabb szintű elégedettség a feladatok hatékony ellátása miatt. Az IKT eszközök szerepe eltérő mértékű lehet a megoldandó feladatok jellegétől függően.

A határelmélet nagy előnye, hogy nem csupán negatív, de pozitív hatásokban is gondolkodik a munka-magánélet egyensúlyának kérdése, illetve az ezzel összefüggő IKT-használat tekintetében, vagyis nem tekinthető kizárólag optimista vagy pesszimista megközelítésnek. Ezen felül, a határelmélet az integráció és a szegmentáció különböző fokozatait kezeli a két terület és a közöttük lévő viszony jellegétől függően, illetve a két szféra összekapcsolódását nagyobb komplexitásban vizsgálja, mint a *spillover* modell. Nem csupán az egyik tartomány másikba történő benyomulását tartja szem előtt, de sorra veszi a határ átjárhatóságának, erősségének mértékét, az egyes területek tagjait, a területek iránt elkötelezettség, illetve kitüntetett pozícióban lévő határőrök szerepét. A határőrök Clark definíciója szerint azok, akik az adott terület és annak határainak meghatározásában különösen befolyásos szerepben bírnak. Ilyen a munkahelyeken a *supervisor*, a családban például a

házas társ. Az adott terület más tagjainak is lehet hatása a terület határaitra, de nem feltétlenül van hatalmuk a határátlépők felett (Clark 2000). Clark szerint a határok és azok átjárhatósága valamint rugalmassága egyáltalán nem tekinthető egy mindenki által elfogadott egyezménynek. Sokkal inkább jellemző a nézetkülönbség ezen a téren (ahogy a konfliktus elmélet is látja), mint ahogy abban sem feltétlenül van konszenzus a szereplők között, hogy egyáltalán mi tartozik az adott terület határain belülre. Például a családi kötelezettségek nem csupán a kisgyermekes szülők számára okozhatnak nehézséget, de a beteg idős hozzátartozókat ápolók számára is, annak ellenére, hogy erről a csoportról gyakran megfélemeznek a munkáltatók. Könnyen lehet, hogy a vállalati döntéshozó saját ilyen irányú tapasztalatai híján rugalmatlannak bizonyul, amennyiben az alkalmazott megoldandó problémája nem a gyermekeivel kapcsolatos. Az is előfordulhat, hogy valakinek nem a saját gyermekeinek felügyelete, hanem a testvérei beteg gyermekei miatt kell szabadságot kivennie, vagy otthonról dolgoznia, ami megint csak kérdést vet fel a tolerálhatóság szempontjából. Ezen a ponton természetesen felmerül a határátlépők és határőrök közötti kommunikáció fontossága, illetve a másik terület problémáinak (az iménti példában a család) tudatosulása.

Az elmélet előnye továbbá, hogy számításba veszi a határátlépő egyén befolyását az adott tartományban kialakult értékekre és kultúrára (lásd elfogadottság), továbbá a terület tagjainak azonosulását az adott határátlépő másik területekkel kapcsolatos kötelezettségeivel. Például nagy szerepe lehet annak, hogy a munkatársak mennyire megértőek és támogatók abban, hogy a szülés után a munkába visszatérő kismama képes legyen kihasználni az IKT eszközök nyújtotta rugalmasságot. Ugyanígy a házastárs vagy partner hozzáállása sem elhanyagolható, hiszen a kisgyermek melletti munkavégzés az ő részéről is támogatást, esetleg a fizetett segítséghez, például takarítónő vagy babysitter alkalmazásához való elvi hozzájárulást igényli. Amellett tehát, hogy az IKT eszközök elvben biztosítják a lehetőséget, a gyakorlati megvalósulás több szereplő együttműködése révén valósul meg.

Összességében azt mondhatjuk a határelméletről, hogy amikor ok-okozati összefüggéseket keresünk az IKT-használat és a munka-magánélet egyensúly között, akkor e keretrendszer segítségével az egyes változók kiválasztásakor egyszerű lineáris összefüggések helyett tényezők komplex halmazában, illetve kétirányú hatásokban gondolkodhatunk, ami közelebb vihet kutatóként ahhoz, hogy a valóságot valóban leíró, összetett képet tárjunk fel.

Záró gondolatként annyit fűzhetünk hozzá a munka-magánélet egyensúlyát leíró középszintű elméletek IKT szempontú tárgyalásához, hogy mindegyik megközelítésnek megvan a maga erőssége, illetve a vizsgálat célcsoportjai függvényében a maga relevanciája. Mivel eltérő fókuszú elméletekről van szó, amelyek eltérő feltételrendszert támasztanak, különböző kutatási kérdéseknél más lehet a releváns középszintű elmélet. Az is szempont lehet, hogy amennyiben kutatásunk nem konkrét foglalkozás, vagy foglalkozások egy jól behatárolt körére összpontosul, érdemes olyan elméleti keretet választani kiindulási alapként, amely a két terület integrációját ennek tükrében értelmezi. A vizsgálati sokaság (és annak jellemző IKT-használata) tehát önmagában is lehet orientáló tényező. Érdemes figyelembe venni azt is, hogy hipotéziseink megfogalmazásánál alapvetően optimista vagy pesszimista megközelítéssel kívánunk élni, vagy olyan elméletet választunk, amely nem elkötelezett egyik irányban sem, tehát normatívan semlegesnek tekinthető. Az 1. táblázat ezekkel a szempontokkal kapcsolatban nyújt rövid áttekintést.

1. táblázat: A munka-magánélet elméletek főbb jellemzői és IKT vonatkozásai

Elmélet	Központi kérdése	Feltételezése	IKT vonatkozás	Sokaság (amelyre leginkább vonakoztatható IKT szempontból)	Pesszimista/ optimista szemlélet
<i>Spillover elmélet</i>	pozitív és negatív, magánélet-munka, munka-magánélet irányú hatások és azok eredője	A területek (munka, magánélet) közötti magas szintű integráció, a határok elmosódása	Az IKT eszközök hozzájárulása a különböző irányú és erősségű hatások érvényesüléséhez	A munkahelyen és a magánéletben egyaránt IKT-felhasználóknak számítók	semleges
<i>Szegmentációs elmélet</i>	a két terület éles elkülönülése hogyan valósul meg és milyen stratégiákat eredményez	A területek közötti alacsony szintű integráció	Az IKT eszközök használatának szerepe a két területen	A munkahelyen IKT-használattal nem jellemezhető, speciális foglalkozásokat űzők	semleges
<i>Kompenzációs elmélet</i>	A két területen elérni kívánt célok és eszközök (ellentétekre fókuszáló megközelítés)	A munkahelyi és magánéleti viselkedés, az elérni kívánt célok és preferenciák különbözőségéből indul ki	A két terület eltérő IKT-használati szokásaira nyújthat magyarázatot	A munkahelyen és a magánéletben egyaránt IKT-felhasználóknak számítók- eltérő IKT-használati szokások értelmezésekor	optimista
<i>Instrumentális elmélet</i>	A két területen elérni kívánt célok és eszközök (kiegészítő jellegre fókuszáló megközelítés)	Az egyik terület eszközei és az ott elért eredmények a másik terület számára is eszközt jelenthetnek, kimondottan optimista megközelítés	A két terület azonos IKT-használati szokásaira nyújthat magyarázatot	A munkahelyen és a magánéletben egyaránt IKT-felhasználóknak számítók- azonos IKT-használati szokásokkal rendelkezők	optimista
<i>Konfliktus elmélet</i>	A két terület eltérő elvárásaiból és szembenállásából eredő problémák és stratégiák	A két terület normatívan összeegyeztethetetlen, kimondottan pesszimista megközelítés	Az IKT-használatból eredő feszültségek magyarázatakor lehet gyümölcsöző elméleti keret	A munkahelyen és a magánéletben egyaránt IKT-felhasználóknak számítók	pesszimista
<i>Határelmélet</i>	A két terület követelményei, erőforrásai, az egyes aktorok (pl. határátlépők, határőrök) szerepe a határok és területek alakításában	A területek közötti eltérő szintű integráció vagy szegmentáció; nincs feltétlenül konszenzus a területek és határok kijelölését illetően	Az IKT eszközök szerepe a határok és területek alakításában, a határátlépés problémáinak kezelésében	A munkahelyen és a magánéletben egyaránt IKT-felhasználóknak számítók	semleges

KONKLÚZIÓ

A cikk elméleti áttekintést kívánt nyújtani az IKT elterjedésének munka-magánélet egyensúlyra gyakorolt hatásainak problémakörével kapcsolatban. Néhány releváns átfogó szociológiai elmélet bemutatását követően azokra a középszintű elméletekre helyeztem a hangsúlyt, amelyek egyrészt beilleszthetők a részletezett társadalmi környezetre általánosan vonatkozó nagy elméletekbe, másrészt kiindulási alapként szolgálhatnak az általunk vizsgált társadalmi jelenség megértéséhez. A cikk a nagy elméletek tárgyalásánál a család intézményének átalakulási irányaira, a megváltozott munkakörülményekre illetve a technológia és a társadalom viszonyára összpontosított, a középszintű elméleteknél pedig még inkább leszűkült a kör, és az empirikus vizsgálatokhoz szükséges feltételezések és kutatási kérdések megfogalmazásához kívántunk eljutni. A tanulmány a középszintű elméletek két halmazával foglalkozott részletesebben: egyrészt az IKT társadalmi hatásait, másrészt a munka-magánélet egyensúlyát értelmező elméleteket vette górcső alá.

Az alkalmazott elméleti keretrendszer körültekintő kiválasztása azért fontos, mert alapvető prekonceptiókat nyújt az empirikus kutatások számára, tehát befolyásolhatja mennyire pesszimista vagy optimista hipotéziseket fogalmazunk meg a technológia és a társadalom viszonyrendszere tekintetében, illetve e választás meghatározza azokat a változókat, amelyeket figyelembe veszünk az elemzések alkalmával. Ezen felül a vizsgálni kívánt sokaság is orientálhat bennünket azzal kapcsolatban, hogy mely koncepcióra esik a választásunk. Arra törekedtem, hogy több olyan koncepciót is számba vegyek, amelyek releváns kiindulási alapot adhatnak a későbbi empirikus vizsgálódások számára, illetve áttekintést kívántam nyújtani arról, hogy mely esetekben javasolt egyik vagy másik megközelítésből kiindulni.

Mivel a vizsgált kérdéskör – az IKT szerepe a munka-magánélet egyensúly megteremtésében – két kutatási terület határán helyezkedik el, a két témakör összeillesztésére, illetve keresztmetszeti értelmezésére, a munka-magánélet elméletek és az infokommunikációs technológiák társadalmi hatásait leíró középszintű elméletek összefűzésére volt szükség ahhoz, hogy potenciális kutatási hipotézisekhez vezető feltételezéseket tudjuk megfogalmazni. A gyakorlati tapasztalatokkal is alátámasztott trendekre hivatkozó gondolatmenetem során arra a következtetésre jutottam, hogy a középszintű elméletek közül a *spillover* modell mellett leginkább a még összetettebb határelmélet nyújt megfelelő megközelítést a kutatási hipotézisek megfogalmazásához, illetve a vizsgált változók körének meghatározásához. Ugyanakkor bizonyos sokaságok (például az IKT-használatot mellőző munkakörökben dolgozók vagy internet- és mobil-eléréssel munkaidőben nem rendelkezők), illetve néhány összefüggés (például a különösen intenzív munkacélú IKT-használat mellett mutatkozó alacsony szintű magánéleti IKT-használat magyarázata) esetén más koncepciók – a szegmentációs elmélet vagy a kompenzációs elmélet – jelenthetnek alkalmas kiindulási alapot. A cikk második felében logikai úton levezetett összefüggések olyan kutatási hipotézisek megfogalmazásához vezethetnek, amelyek a munka-magánélet összeegyeztetésében nem csupán az IKT-használat fizikai feltételeit, de pszichés körülményeit (például elfogadottság, támogatottság) is figyelembe veszik.

HIVATKOZÁSOK

- Alwin, D. F. – Braun, M. – Scott, J. (1992) The separation of work and the family: Attitudes towards women's labour-force participation in Germany, Great Britain, and the United States. *European Sociological Review*, 8(1). 13-37.
- Bauman, Z. (2000) *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (2003) *Kockázat-társadalom. Út egy új modernitásba*. Budapest: Századvég.
- Bell, D. (1974) *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Harper Colophon Books.
- Bijker W. E. – Hughes, T. P. – Pinch, T. (szerk.) (2012) *The social construction of technological systems: New directions in the sociology and history of technology*. Cambridge, MA – London: MIT Press.
- Broadbent, S. (2009) How the Internet enables intimacy. TED Konferencia előadás. Elérhető: http://www.ted.com/talks/stefana_broadbent_how_the_internet_enables_intimacy.html [Letöltve: 2011-10-12]
- Brunzel B. (2008). *Niklas Luhmann társadalomelméletének felépítése és az elmélet politikatudományos és politikafilozófiai vonatkozásai*. PhD. disszertáció. Kéziratban. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar.
- Castells, M. (2005) *Az információ kora. Gazdaság és társadalom, kultúra* 1. kötet. *A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest: Gondolat – Infonia.
- Chesley, N. (2005) Blurring Boundaries? Linking technology use, spillover, individual distress and family satisfaction. *Journal of Marriage and Family* 67. 5. 1237-1248.
- Chevalier, A. – Viitanen, T. K. (2002) The causality between female labour force participation and the availability of childcare. *Applied economics letters*. 9(14). 915-918.
- Christensen, T. H. (2009) 'Connected presence' in distributed family life. *New Media and Society* 11(3). 433-451.
- Clark, S. C. (2000) Work/Family Border Theory: A New Theory of Work/Family Balance, *Human Relations*. 53. 747-770.
- Dén-Nagy I. – Király G. – Paksi V. (2012) A család változásai és az info-kommunikációs technológiák. Budapesti Gazdasági Főiskola. Útkeresés és növekedés 11. Tudományos Konferencia. (2011. november 10-11.) Hozzáférhető: http://elib.kkf.hu/okt_publ/tek_2011_36.pdf
- Evans, P. – Bartolomé, F. (1984) The changing pictures of the relationship between career and family. *Journal of Occupational Behaviour*. 5. 5-21.
- Frey M. (1993) Nők a munkaerőpiacon. *Társadalmi Szemle*. 3. 26-36. Geszler N. (2012) *A munka és család konfliktusának forrásai az európai férfiak életében*. MA szakdolgozat. Kéziratban. Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalomtudományi Kar, Szociológia és Társadalompolitikai Intézet.
- Haddon, L. (1998) *The Experience of the Mobile Phone*, XIV World Congress of Sociology Hozzáférhető: <http://www.itu.dk/~christie/mobilspeciale/litteratur/Haddon,%20Leslie%20-%20Experience%20of%20the%20Mobile%20Phone,%20The.pdf> [Letöltve: 2013-03-11]
- Hughes, R. – Hans, Jr. – Hans, J. D. (2000) Understanding the Effects of the Internet on Family Life. In: Coleman, M. – Ganong, L. (szerk.) *Handbook of contemporary families*. Thousand Oaks, CA: Sage. 506-520.
- Jaumotte, F. (2003). Female Labour Force Participation: Past Trends and Main Determinants in OECD Countries, OECD Economics Department Working Papers, No. 376, OECD Publishing. Elérhető: <http://dx.doi.org/10.1787/082872464507> [Letöltve: 2013-05-12]

- Király G. (2005) Hovatovább STS? Fejtegetések és értelmezési flexibilitás, a hiányzó tömeg, a kiborg és a demokrácia kapcsán. *Replika* 51-52. 25-56.
- Király G. (2008) Technika és társadalom. Játék határok nélkül? In: Némedi D. (szerk.) *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág. 519-571.
- Király G. – Paksi V. (2011) Megváltozott életutak. Munka és magánélet a késői modernitás időszakában. In: Beszteri B. – Majoros P. (szerk.) *A huszonegyedik század kihívásai és Magyarország jövőképe*. BGF és MTA VEAB által Komáromban szervezett tudományos konferencia (2011. május 23.) kiadványa. Veszprém: BGF, MTA. 433-442. (teljes előadás)
- Latour, B. (1987): *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society*. Milton Keynes: Open University Press.
- Lengyel Gy. (2003) Az információs technológia terjedésének társadalmi hatásairól. *Kultúra és közösség*. 7. 4. 47-56.
- Leung, L. (2011) Effects of ICT Connectedness, permeability, flexibility and negative spillovers on burnout and job and family satisfaction. *Human technology*. 7(3). 250-267.
- Lievrouw, L. A. (2010) New media design and development: Diffusion of innovations v social shaping of technology. In: Lievrouw, L. – Livingstone, S. (szerk.) *Handbook of new media: Social shaping and social consequences of ICTs*. Updated student edition. London: SAGE Publications Ltd. doi: 10.4135/9781446211304.n14 246-266.
- Luhmann, N. (1975) Systemtheorie, Evolutionstheorie und Kommunikationstheorie. *Soziologische Gids* 22. 3. 154-168.
- Luhmann, N. (1996) *Die Realität der Massenmedien*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Mackenzie, D. – Wajcman, J. (szerk.) (1985) *The Social Shaping of Technology: How the Refrigerator Got Its Hum*. Milton Keynes: Open University Press.
- Madianou, M. – Miller, D. (2011) Mobile phone parenting: Reconfiguring relationships between Filipina migrant mothers and their left-behind children, *New Media and Society* 13, 457-470. Martinengo, G. (2007) *Gender differences and similarities in the work-family interface: The importance of considering family life stages*. Provo: Brigham Young University.
- Merton, R. K. (2002) *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Osiris
- Mody, B. – Trebing, H. M. – Stein, L. (2010) The governance of media markets. In: Lievrouw, L. – Livingstone, S. (szerk.) *Handbook of new media: Social shaping and social consequences of ICTs*, Updated student edition. . London: SAGE Publications Ltd. doi: 10.4135/9781446211304.n22 405-415.
- Nagy B. (1994) Nők keresőtevékenysége Budapesten a XX. század első felében. In: Hadas M. (szerk.) *Férfiuralom*. Budapest: Replika Kör. 155-175.
- Nagy B. (1995) Nők a gazdasági elitben: az üvegplafon. *INFO-Társadalomtudomány*. 32. ("Nőtudomány") 39-45.
- OECD (2008) *The future of the family to 2030*. Paris: OECD International Futures Programme. Elérhető: www.oecd.org/dataoecd/11/34/42551944.pdf [Letöltve: 2011-03-24]
- Perrin, N. (1979) *Giving up the gun: Japan's reversion to the sword*. 1543-1879. Boston: David R. Godine Publisher.
- Plantenga J – Remery C – Takács J (2012) Public Support to Young Families in the European Union. In: Knijn T (szerk.) *Work, Family Policies and Transitions to Adulthood in Europe*. 180-201. Basingstoke and New York, N.Y: Palgrave Macmillan, (2012) Hozzáférhető: http://policy.hu/takacs/pdf-lib/2012_Public_Support_to_Young_Families.pdf - 189.o.
- Pongrácz Tné (2001) *A család és a munka szerepe a nők életében*. In: Nagy I., Pongrácz Tné, Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001*. TÁRKI-SZCSM: Budapest. 30-45
- Rogers, E. M. (1995) *Diffusion of Innovations*, 4th edn. New York: Free Press.

- Staines, G. L. (1980) Spillover versus compensation: A review of the literature on the relationship between work and non-work. *Human Relations*. 33. 111-129.
- Tennakoon, U. S. (2007). Impact of the Use of Communication Technologies on the Work-Life Balance of Executive Employees. *Managing Worldwide Operations and Communications with Information Technology*. 557-560. Hozzáférhető: <http://www.irma-international.org/viewtitle/33135/> [letöltve: 2013-08-20]
- Tremblay, D. G. – Paquet, R. – Najem, E. (2006) Telework: A Way to Balance Work and Family or an Increase in Work-Family Conflict, *Canadian Journal of Communication*, 31. 715-731.
- Valenduc, G. – Vendramin, P. (2002) ICT, flexible working and quality of life. In: European Conference, Unity and Diversity, Workshop (Vol. 3) Social and cultural changes: the impact on well-being Bruges, 29-30th October 2001
- Verhulst, S. G. (2010) The regulation of digital content. In: Lievrouw, L. – Livingstone, S. (szerk.) *Handbook of new media: Social shaping and social consequences of ICTs*. Updated student edition. . London: SAGE Publications Ltd. doi: 10.4135/9781446211304.n18 329-350.
- Wajcman, J. – Rose, E. – Brown, J. E. – Bittman, M. (2010). Enacting virtual connections between work and home, *Journal of Sociology* 46: 257-275. DOI: 10.1177/1440783310365583
- Williams, R. – Edge, D. (1996) The Social Shaping of Technology. *Research policy*. 25(6). 865-899.
- Zedeck, S. – Mosier, K. (1990) Work in the Family and Employing Organisation. *American Psychologist*. 45. 240-251.